

AYINTAB'DA BİR CAMİ KİLİSE: SURP ASDVADZADZİN KİLİSESİ (KURTULUŞ CAMİ)

Dr. Enver DEMİR

MEB Öğretmen

demirenver74@gmail.com

orcid.org/0000-0003-4290-0157

doi: 10.31834/ortadoguvegoc.881629

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Şubat / 16 February 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 25 April / 25 April 2021

Yayın Tarihi / Published: Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Season: Haziran / June

Atıf / Cite: Demir, E. (2021). Ayıntab'da Bir Camil Kilise: Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Kurtuluş Cami). *Ortadoğu ve Göç*, 11(1). ss. 111-132

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and checked via a plagiarism detector.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved

Öz

İslami hukuk kurallarının uygulandığı Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan gayrimüslim cemaatler, inanç ve kültürlerini yüzyıllarca koruma imkânı bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı olduğu bu inanç hürriyeti sayesinde Hristiyan Ermeni topluluklar Ayıntab'da, nüfusları oranında kilise inşa ettirmişlerdir. Özellikle 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ardından gayrimüslim tebaaya ait dini ve sosyal yapıların sayılarında ciddi bir artış görülmüştür. Bu bağlamda çalışmada, tarih boyunca ülke sınırları içerisindeki gayrimüslimlerle yoğun ilişkilerin yaşandığı bir kent olan Ayıntab'da inşa edilen Surp Asdvadzadzin (Saint Mary) Kilisesi hakkında bilgi verilecektir. Ayıntab'ın Tepebaşı Mahallesiinde inşa edilmiş olan kilise, cemaati kalmaması nedeniyle bir müddet hapishaneye, sonrasında ise camiye çevrilmiş olup günümüzde Kurtuluş Cami olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu bağlamda kent tarihi çalışmaları için vazgeçilmez bir ağırlığı olan Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve vilayet salnamelerinin yanı sıra Ermenice ve İngilizce yazılmış eserler ve kilisede tespit edebildiğimiz yazıtlardan yola çıkarak kilisenin tarihi ve mimarisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Ayıntab, Ermeni, Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Kurtuluş Cami, Çan.

A CHURCH-MOSQUE IN AYINTAB: SURP ASDVADZADZİN CHURCH (KURTULUŞ MOSQUE)

Abstract

Non-Muslim communities living under the rule of Ottoman Empire, where the Islamic rules of law were enforced, had preserved their own faith and culture for centuries. Thanks to this freedom of belief granted to non-Muslims by the Ottoman Empire, Christian Armenian communities built churches in Ayıntab in proportion to their population. Especially after the declaration of Edict of Gülhane and

Imperial Edict of Reform in 19th century, there was a considerable amount of increase in the number of religious and social structures belonging to the non-Muslim subjects. In this study, information will be given about the Surp Asdvadzadzin (Saint Mary) Church built in Ayıntab, where intense relations with non-Muslims within the borders of the country have been experienced throughout history. The church, which was built in the Tepebaşı Neighborhood of Ayıntab and turned into a prison for a while and then a mosque due to the lack of Armenian congregation. Surp Asdvadzadzin (Saint Mary) Church still continues to exist as the Kurtuluş Mosque today. In this context, we will try to present the history and architecture of the church in the light of Prime Ministry Ottoman Archives and Provincial Annuals, which are indispensable for urban history studies, along with works that are written in Armenian and English and the inscriptions that were detected in the church.

Keywords: History, Ayıntab, Ermenian, Surp Asdvadzadzin Church, Kurtuluş Mosque, Bell.

Giriş

Millet sistemine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum, Ermeni ve Yahudi milleti olmak üzere üç millet bulunuyordu ve her millet dini önderleri aracılığıyla Patrikhane'ye bağlı idi. (Kerimoğlu, 2007, s. 5)

Patrikhanelerin bir uzantısı niteliğinde olan, halk meclisi, birlik, kurum, sakrament¹, elçi ve hizmetkâr gibi farklı boyutları bulunan “jilise” kavramı, geçmişten günümüze kadar “İsa'ya inanan, kendilerini ona ve onun yoluna adayan ve İsa'yı kadın-erkek bütün herkes için bir umut olarak düşünen topluluk” şeklinde tanımlanmıştır. Bu yönüyle kilise, kutsal bir mekân olmasının yanı sıra evrensel Hristiyan toplumunu ifade etmek için de kullanılmıştır

---

¹ Latince'de “and, yemin, bağ” anlamlarına gelen sakrament kavramı, “dinî âyin” olarak da adlandırılmaktadır. Kutsama, dua etme ve ölümle ilgili törenler, önemli sakramentlerdir (Aydın,1998, s. 349).

(Eşmeli, 2017, s. 101). Öte yandan Allah'a yönelme ve tapınma duygularının bir tezahürü olarak inşa edilen bu mabetler, saygı gösterilmesi gereken dini eserler arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin başlangıçtan itibaren gayrimüslimlerin ibadet ve ayin hürriyetlerine büyük bir önem verilmiş, bütün gayrimüslim unsurlara, dini ibadet ve ayin yapma serbesliği tanınmıştır. Statüleri fermanlarla belirlenen gayrimüslim mabetleri dokunulmazlığa sahip olmuştur. Devlet, gayrimüslim toplulukların kendilerine mahsus kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine müdahale etmemiş, buraların idaresini cemaatlere bırakmıştır. (Güler, 1998, s. 159).

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda değişen dünya düzeni ile birlikte İmparatorluğun, bünyesinde barındırdığı gayrimüslim vatandaşlara tanımış olduğu yeni haklarla, ekonomik açıdan da güçlenen gayrimüslimler, bu süreçte Anadolu'nun hemen her yerinde inşa ettikleri çok sayıda dini yapılarla kentin mimari çeşitliliğe katkı sağlamışlardır. (Pekak, 2009, s. 171).

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Ayıntab'da da durum farklı olmamıştır. Nitekim İmparatorluğa bağlı olarak Ayıntab sınırları dâhilinde yaşamakta olan Ermeniler tarafından, bölgede çok sayıda manastır ve kilise inşa edilmiş olup XIX. Yüzyılın ortalarında üç olan kilise sayısı XX. Yüzyılın başında sekize çıkmıştır (Salname-i Vilayet-i Halep, 1284 (1867-68), s. 136; Salname-i Vilayet-i Halep, 1326 (1908-09), s. 236).

Gayrimüslimlerin Ayıntab'daki imar faaliyetleri, özellikle dini mimariye ilişkin inşa etmiş oldukları kilise, manastır gibi eserler yeterince araştırılmamıştır. Günümüzde amacı dışında kullanılan bu gayrimüslim mabetlerinden birkaçı restore edilerek kültür merkezine dönüştürülmüştür. Bu bakımdan çalışmada bu dini yapılardan olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin tarihi, inşa süreci, dönüştürülme aşaması, kilisenin çanı ve yazıtları hakkında bilgi verilmiştir.

Saint Mary (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi

Çalışma konumuzu oluşturan ve bir Ermeni Apostolik Kilisesi olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Kurtuluş Cami) Gaziantep ili Şahinbey ilçesi Tepebaşı Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kilise, Türkiye’de bulunan en büyük kiliselerdendir.

XVIII. Yüzyılın ortalarında kentin batı tarafına taşınan Ermeniler kilisenin şimdiki bulunduğu tepe etrafına yerleşerek tepenin güneyinde bir mağarayı kilise olarak kullanmaya başlamışlardır. Zamanla mağaranın batı yakasındaki kayaları aşağı doğru oyarak ve üç tane kalın sütun dikerek mağarayı büyütmüşler, sütunları kemerlerle birleştirerek oldukça büyük bir kiliseye sahip olmuşlardır. (Uçaner, 2020, s. 1)

Ayıntab’da ilk Ermeni Kilisesi olan Meryem Ana Kilisesi, Bali isimli bir Ermeni tarafından inşa edilmiştir. Rivayete göre; Bali isimli Ermeni, İran’dan hac için Jerusalem (Kudüs)’a giderken Antep’e uğradığı sırada Antep’te Ermeni kilisesi olmadığını ve mağaraya benzer bir yerin kilise olarak kullanıldığını görünce Kudüs’e gitmekten (hac yolculuğundan) vazgeçerek burada bir kilise yaptırmaya karar vermiştir. Ayıntab Ermenilerinin desteği ve Osmanlı padişahının izni ile Ayıntab’da ilk kilise inşa edilmiştir (Güllü, 2010, s. 84-85). XVII. Yüzyıl Ayıntab Şer’iye Sicil kayıtlarında Meryem Ana Kilisesi’nin varlığından bahsedilmektedir. 1689 tarihli bu kayıta Ermeniler, kilisenin harabe, duvarlarının yıkık bir vaziyette olduğunu ifade ederek kilisenin aslına uygun olarak tamir edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yine tamir masraflarının Ermeni cemaatinden Kırkor adlı zimmi tarafından karşılanacağını beyan etmişlerdir. Mahkeme tarafından Mevlana Yusuf Efendi ve Mimarbaşı el hac Mehmed Efendi’nin bölgeye gönderilmesi ile Ermeni cemaatine tamir için gereken izin verilmiştir. Evâhiri Şevval 1100/16 Ağustos 1689 (A.Ş.S. 39, s. 50).

Saint Mary Kilisenin yıkılmış ve tahrip olmuş yerlerinin tamir edilmesine devlet tarafından izin verildiğine dair 10 Eylül 1695 tarihli kayıta ise, Anteb'in Osmanlı hâkimiyetine girdiğinden beri mabet olarak kullanılan mağara şeklindeki kilisenin damının çatırdadığı ve yıkılmaya yüz tuttuğu belirtilmiştir. Kilisenin, eski ölçülerine sadık kalınarak yani orjinal yapısının dışında eklemeler yapılmayacağı ifade edilerek tamir edilmesi talebinde bulunulmuştur. Bunun üzerine gereken izin verilmiştir. İlgili kayıt şu şekildedir: *Ayıntab naibine hüküm ki: Ayıntab'da sakin ruhban ve sair ehl-i zimmet nasara taifesi meclis-i şera varub medine-i mezburede vaki feth-i hakaniden berü yedlerinde terk olunan kadimi kilise yerlü kayadan maktu mağara olub mürur-ı eyyam ile gürur-ı avam ile sakfı şakk ve harabe müşrif olmakla kibel-i şerden ... ehl-i vukuf kimesneler ve mimar ve bina ile üzerine varılıb şerle keşf ve ... olmakla mesağ-ı şeri olunduğı mertebe termimine mümanaat olunmamak babında izn-i hümayun ricasına iltimaslarıyla arz ve kenise-i merkumenin münhedim olan mahallinde vaz-ı kadimi tecavüz etmemek üzere tamir ve iade lazım ve meşrudur lakin ... mezbure tenbih-i ekid ile tenbih ve ehem-i ihtimam ile müttehim olunarak ... olmakla kilisa-yı merkumenin münhedim olan mahalline kata vaz-ı kadiminden ziyade bir nesne bina ihdas etmemek üzere imarına mümanaat olunmamak için Rumili kadı askeri olan Mevlana Yahya fezaile ilam itmekle Mevlana-yı müşarünileyhin ilamı mucebince mesağ-ı şeri olunduğı mertebe tamirine mümanaat olunmamak için yazılmıştır (BOA. A.DVNS. MHM: 114/272). Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'nın ilanına kadar şer'î hukuk kurallarınca yeni bir kilise ve havra inşa etmek yasak olmakla birlikte var olan mabetlerin tamir edilmesi sultanın onayı ile mümkün kılınmıştı.*

1873 yılına gelindiğinde kilisede bir tamirata daha ihtiyaç duyulmuş ancak ilk kilisenin artık tamir olunamaz hale geldiği düşünülerek yerine yeni bir kilise inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. 5000 ailelik cemaat için büyük bir kilise planı oluşturulmuştur. Ermeni cemaatinin tek olacak bu kilisesinin inşası için halk dört bir kolla işe girişmiş ancak 1873 yılında başlanan kilisenin inşası 1875-1877 yılları arasında

meydana gelen salgın hastalık ve Türk-Rus savaşı nedeniyle bir müddet durmuştur. İlerleyen dönemlerde de parasızlıktan dolayı kesintiye uğrayan kilisenin inşası iç dekorasyonundan mahrum bir şekilde 1893² yılında tamamlanmıştır. Bu kilise, Türkiye’de bulunan en büyük kiliselerden biriydi. Onun parlayan altın kaplama haçı, kubbeyi taçlandırmıştı. Hatta bu haç Türk camilerinin en yüksek minaresinden de yüksekteydi. Bu şekliyle şehrin panoramasına hâkimdi. Kubbe, Antep Kilisesi’nin haç şeklinde olan gövdesinin dört köşesinin üzerine yerleştirilmiştir. Kilisenin gövdesinde demir kullanılmamıştır. Yapımına iş gücü hariç 10.000 Türk lirası yani yaklaşık 50.000 \$ harcanmıştır. Halk tarafından verilen iş gücü ise Amerikan standartlarında yaklaşık 300.000 \$ olarak hesaplanabilir. Bu şekli ile kilise o günün koşullarında yoksul Antep halkı için muazzam bir projeydi (Varjabedian, 1953, s. 12)³.

Ermeniler ’in Antep’ten ayrıldığı tarihten itibaren bir süre cezaevi olarak kullanılan Saint Mary Kilisesi bir müddet sonra Kurtuluş Camii adıyla camiye çevrilmiştir. Günümüzde, restorasyonu tamamlanmış bir vaziyette halen ayakta olan cami (GKE, 2005, s. 124-125) ihtişamından bir şey kaybetmemiştir. Nitekim kilise olduğu dönemde katedral olarak da adlandırılmıştır.

1980’e kadar Adalet Bakanlığına bağlı bir cezaevi olarak kullanılmış olan kilise, camiye çevrilme aşamasında, çan kulesinin yarısı yıkılarak tek balkonlu bir minareye dönüştürülmüş, 1985 yılında ise camiye ikinci bir minare daha eklenmiştir (Güllü ve Karabekmez, 2016, s. 456).

İnşasında Osmanlı padişahlarının da katkı sağladığı kilise, bölgedeki Ermenilerin 1922 yılından sonra azalmasıyla uzun bir süre boş kalmış, 1930’da Adalet Bakanlığına devredilerek cezaevi işlevi görmüştür.

---

² Kilisenin güney girişinde inşa tarihi 1892 olarak yazılıdır.

³Gatoğigos Mgrdiç Keyfsizyan böylesine büyük bir kilisenin inşasına karşı çıkmasına rağmen kilise planı kilisenin yönetim kurulu başkanı Nigoğos Nazaretyan tarafından işleme konulmuştur. Nazaretyan, mimar ve baş duvarcı Sarkis Kadehçyan ile işbirliği yaparak binanın yapımını şahsen denetlemiştir. (Varjabedian, 1953, s.12).

Günümüzde Kurtuluş Cami olarak hizmet vermektedir (Kartal, 2015, s. 44).

Surp Asdvadzadzin Kilisenin Mimarisi

Yapımında bazalt ve kesme kireç taşı kullanılan Saint Mary (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin inşası 1876-1892 yılları arasında gerçekleşmiştir. Güney kapısı üzerinde yer alan tablet yazısında da kilisenin inşa yılı 1892 olarak belirtilmiştir. Kilisenin inşasında Ayıntab'ın ileri gelen ailelerinden Nazaretyanlardan Nazaretyan Nigoğos'un büyük çabası görülmüştür. Yine kilisenin yapı işleri ise dönemin meşhur Ayıntablı Ermeni taş ustalarından Sarkis Kadehciyan tarafından yapılmıştır (Yakar ve Uçaner, 2015, s. 10).

Meryem Ana (St. Mary) Kilisesi olarak da adlandırılan kilise, 1100 metrekare alan üzerinde kurulmuştur. 30 metre yüksekliğindedir (Yıldırım, 2015, s. 170). Kilise, etrafı yüksek ihata duvarları ile çevrili zemini taş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Ermeni mimarisinde kiliselere girişin, genel olarak batıda bulunan tek kapı ile sağlanması esas olmasına rağmen Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin giriş yerlerinin ve sayısının değişmesinde kilisenin büyüklüğünün yanı sıra kilisenin kentin en önemli dinî merkezi olmasının da etkili olduğu düşünülmektedir.

Mihrap, dikdörtgen bir niş şeklinde dışarıya çıkıntılıdır. Mihrap Kilisenin cephelerinde yarım daire kemerli olan dar, uzun ve dikdörtgen şeklinde pencereler vardır. Kilisede tespit edebildiğimiz ve kilisenin paye başlıklarında, üçgen nişlerde veya taç kemerlerinde yer aldıklarını düşündüğümüz bazı bitkisel ve geometrik süslemeler Ermeni mimarisine özgü bir yapıyı ortaya koymaktadır (Sağır, 2014, s. 934)⁴. *“Ermeni Gregoryen Kilisesi olarak yapılan bu yapı, Antep-Halep bölgesinin taş mimarisini, Ermeni kilise mimarisinin çok köşeli kümbet sistemiyle çok başarılı bir şekilde bütünleştirmiş bir*

---

⁴ Ermeni kiliselerinde tek, iki ya da üç kapı uygulaması erken dönem kilise mimarisi uygulamalarındandır(Sağır, 2014, s. 934).

görünümündedir. Yapının köşeleri, pencere silmeleri, yöresel siyah ve beyaz taşlardan yapılmıştır. Yapının üzeri kırma bir çatı ile örtülmüştür. Duvarlarına üç sıra halinde pencere dizisi yerleştirilmiştir. Alınlığın ortasında da yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Beş kapısı olan kilisenin ana kapısı batıdadır. İki kapısı kuzeye, iki kapısı da güneye açılır. Ana kapının batıya bakıyor olması, Ermenilerin kiliseye girerken yüzlerine güneşin vurması içindir. Dikdörtgen planlı, Haç biçimindeki kilisenin içerisi mihraba dik sütunlarla üç sahna ayrılmıştır. Haçın kolları dıştan alınlık şeklinde, içten de çapraz tonozlarla örtülmüştür. Ana mekânın ortası yuvarlak kasnaklı, oldukça yüksek kubbelidir. Kesme taştan yapılan duvarlar üzerinde ilk iki sırada sivri kemerli, üst sırada da yuvarlak pencereler bulunmaktadır. Yapının üzeri kırma bir çatı ile örtülmüştür. Mihrap, dikdörtgen bir niş şeklinde dışarıya çıkıntılıdır. Mihrap duvarına üç sıra halinde pencere dizisi yerleştirilmiştir. Alınlığın ortasında da yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Yapı, ana hatları itibari ile gotik üslubu yansıtmaktadır. Sonradan eklenen minare, kare kaide üzerinde yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir” (Yarullina, 2015, s. 171).

Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin depreme karşı davranışının incelendiği bir çalışmada kilise; duvarlar, kemerler, kubbe ve minare bakımından tarihi yığma bir yapı olarak değerlendirilmiş, doğal kesme taş (kireç taşı) ile inşa edildiği belirtilerek dış kenarlarındaki süslemede kullanılan bazalt taşlarının yapısal bir görevinin olmadığı ifade edilmiştir (Güllü ve Karabekmez, 2016, s. 457).

Kilise (cami) günümüzde, geleneksel mimari yapım tekniği örneği olması, dönemin yaşam şeklini aktarması ve geleneksel sokak dokusunu oluşturması bakımından, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Gaziantep Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Kararıyla 2863 sayılı yasa kapsamında korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir (Resmi gazete, 2017, s. 152).

Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin Çanı

Kilisenin bir ton ağırlığındaki çanı Londra'da yaşayan Hrant Köşkeryan adlı bir Ermeni tarafından Brezilya'da yaptırılmıştır (GKE, 2005, s. 125)⁵. Çan günümüzde Gaziantep Zeugma Müzesi'nde muhafaza edilmektedir⁶.

Genel hatları itibari ile gotik tarzını yansıtan kilisenin çan kulesi, birtakım değişiklik ve tadilat ile minare olarak düzenlenmiş, diğer köşesine de bir minare eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüştür (Kartal, 2015, s. 44).

Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin Yazıtları

Kilisede tespit edilen basit formulu haç motifleri işlenmiş olan taş yazıtlarda, bazı geometrik motiflerin de kullanıldığı görülür. Farklı boyut ve motiflere sahip haçkarların yer aldığı bu yazıtların bir kısmının tahrip olması ve harflerin orijinallliğini kaybetmesi sonucu çözümlenmeleri zorlaşmıştır. Bunların bir kısmının kilisenin camiye dönüştürülmesi aşamasında pencerelerin kasa içlerine döşendiği görülür. Yine kilisede erken dönem Ermeni kiliselerinde karşımıza çıkan sekiz kollu yıldız motifi ve stilize yaprak motifli süsleme taşlarına da rastlanmıştır.

---

⁵ Çan Üzerinde "Bu Çanı, Annem Elizabeth ve Babam Krekor Checkijian Anısına Aintab'in Gregoryen Kilisesine Bağışlıyorum. Dr. Hrand Checkijian (1907)" ifadeleri yazılıdır.

⁶ Günümüze kadar resimlenmesine izin verilmemiş olan kilisenin çanının tarafımdan resimlenerek kullanılması çalışmamızı etkileyici kılan yönlerdendir. Yine tarafımdan kilisede tespit edilen süsleme taşları ve kitabeler de ilk olarak bu makale ile gün yüzüne çıkarılmıştır.

Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde Eğitim

Hem dünyevi hem de uhrevi olarak tek meşruluk kaynağı olarak görülen kiliseler, eğitimi kontrol ve etkisine alabilmek için bünyesinde eğitim kurumları açmışlardır.

Genellikle kiliselerin yanında ona bağlı birer mektep şeklinde açılan bu okullar eğitimin ilk kademesini oluşturmaktaydı. Her cemaatin kendi kilisesini kurduğu bu sistemde, kiliselerin ibadet ve eğitim faaliyetleri ruhani reislerin denetimi ve gözetiminde yapılmaktaydı (Güler, 1998, s. 164). Nitekim çalışmamıza konu olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlusu içerisinde kilisenin batı tarafında bir okul bulunmaktaydı. 1901 senesinde inşa edilen bu okulun adı Vartanyan Anaokulu'dur (Sarafian, 1957, s. 429). Kitabede şu ifadeler yazılıdır:

*Anıdır buradaki hayat
Tarifsiz inayeti can u gönülden isteyerek
Kaçınırız saygın olmayan zaferden
Yerine getirmeni isteriz
Hangi alçak gönüllü düzenledi
Yaşlı keşiş Movses Zamgoçyan
26 Temmuz 901.*

Kitabesinden anlaşıldığına göre burası çocukların eğitimi için kullanılan bir ilkokuldur. Okulu yaptıran veya yapımına katkı sağlayan kişi Keşiş Movses Zamgoçyan'dır (Yakar, 2014, s. 109).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı inanca hürriyeti neticesinde Ayıntab'da Hristiyan Ermeni toplulukları tarafından Ayıntab Tepebaşı Mahallesi'nde inşa edilmiş olan Surp Asdvadzadzin (Saint Mary) Kilisesi, Ermenilerin kentten göçmesiyle birlikte cemaati kalmaması nedeniyle bir müddet hapisaneye, sonrasında ise camiye çevrilmiştir. Geçmişte olduğu gibi bugün de kentin mimari

çeşitliliğe katkı sağlayan kilise günümüzde Kurtuluş Cami olarak varlığını devam ettirmektedir. Kilisede farklı boyut ve motiflere sahip haçkarların yanı sıra yer yer taş yazıtlar ve bazı geometrik motifler kullanılmıştır. Yine kilisenin paye başlıklarında, üçgen nişlerde veya taç kemerlerinde yer aldıklarını düşündüğümüz bazı bitkisel ve geometrik süslemelerle Ermeni mimarisine özgü bir yapıyı barındırmıştır. Bu yönüyle Antep-Halep bölgesinin taş mimarisini, Ermeni kilise mimarisinin çok köşeli kümbet sistemiyle çok başarılı bir şekilde bütünleştirmiş bir görünümüdür.

Etrafı yüksek ihata duvarları ile çevrili zemini taş bir avlu içerisinde yer alan kilise, 1100 metrekare alan üzerinde kurulmuştur. Türkiye’de bulunan en büyük kiliselerdendir. Kubbe, kilisenin haç şeklinde olan gövdesinin dört köşesinin üzerine yerleştirilmiştir. Kilisenin yüksekliği 30 metreden fazla olup bu yapının gövdesinde demir kullanılmamıştır. Yapımına iş gücü hariç 10.000 Türk lirası yani yaklaşık 50.000 Dolar harcanmıştır. Yapımında bazalt ve kesme kireç taşı kullanılan Saint Mary (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi’nin güney kapısı üzerinde yer alan tablet yazısında da kilisenin inşa yılı 1892 olarak belirtilmiştir. Kilisenin inşasında Ayıntab’ın ileri gelen ailelerinden Nazaretyanlardan Nazaretyan Nigoğos’un büyük çabası görülmüştür. Yine kilisenin yapı işleri, dönemin meşhur Ayıntablı Ermeni taş ustalarından Sarkis Kadehciyan tarafından yapılmıştır.

Kilisenin bir ton ağırlığındaki çanı Londra’da yaşayan Hrant Köşkeryan adlı bir Ermeni tarafından Brezilya’da yaptırılmıştır. Çan günümüzde Gaziantep Zeugma Müzesi’nde muhafaza edilmektedir.

Kilisede tespit edilen basit formlu haç motifleri işlenmiş olan taş yazıtlarda, bazı geometrik motiflerin de kullanıldığı görülür. Farklı boyut ve motiflere sahip haçkarların bir kısmı, kilisenin camiye dönüştürülmesi aşamasında pencerelerin kasa içlerine döşenmiştir. Yine kilisede erken dönem Ermeni kiliselerinde karşımıza çıkan sekiz kollu yıldız motifi ve stilize yaprak motifli süsleme taşlarına da rastlanmıştır.

1901 senesinde kilisenin avlusunun içerisinde batı kısmında Vartanyan Anaokulu adında bir bölüm inşa edilmiştir. Okulu yaptıran veya yapımına katkı sağlayan kişi Keşiş Movses Zamgoçyan'dır.

Kaynakça

39 Numaralı Ayıntab Şer'iyeye sicili.

Aydın, M. (1998). Hristiyanlık-Hristiyan İnançları. *DİA*, 17, 348-353.

BOA. A.DVNS. MHM.114.1-272.

Dağ, Murat, Arşivi

Eşmeli, İ. (2017). Henri De Lubac'a Göre Kilise Ve Kurtuluş. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 100-118.

GKE (Gaziantep Kültür Envanteri) (2005), Gaziantep Valiliği.

Güler, A. (1998). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar). *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 9, 155-176.

Güllü, H. ve Karabekmez, M. (2016). Gaziantep Kurtuluş Camisinin Deprem Davranışının İncelenmesi. *Mühendislik Dergisi*, 7(3), 455-470.

Güllü, R.E. (2010). *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kartal, M. (2015). *Gaziantep Şehrinde Rekreatif Faaliyetlerin Dağılışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul.

Kerimoğlu H.T. (2007). Kilise Ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı - Rum İlişkileri. *ÇTTAD*, 14, 3-25.

Pekak, M.S. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa. *BİLİG*, 51, 171-204.

Resmi Gazete.

<http://www.resmigazete.gov.tr/ilanlar/eskiilanlar/2017/12/20171215-4-1.pdf>. (Erişim Tarihi: 09.06.2018).

Sağır, G. (2014). Kars'ta Bir Ortaçağ Ermeni Kilisesi: Taylar Kilise, *TurkishStudies*. 9(10): 929-940.

Saint Mary Kilisesi'nin Kitabeleri ve Geometrik Taşları

Saint Mary Kilisesi'nin Çanı

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1284 (1867-1868); 1326 (1908-1909).

Sarafian, K.A. (1957). *A Briefer History Of Aintab, A Concise History Of The Cultural, Religious, Educational, Political, Industrial and Commercial Life of the Armenians of Aintab, Union Of The Armenians of Aintab.*

Uçaner, M. (2020). Apostolik Ermeni Kilisesi

<https://memoryofanteb.com/2020/09/apostolik-ermeni-kilisesi/> (Erişim Tarihi: 13.03.2021)

Varjabedian, P. (1953). Antep Ermeni Kilisesi. *Batmutyun Antebi Hayots (Antep Ermenileri Tarihi-Ermenice Eser)*. I.

Yakar, H.İ. (2014). *Gaziantep Kitabeleri Bir Şehrin Hüviyeti*, Ankara: Sonsöz Gazetesi Matbaacılık.

Yakar, H.İ. ve Uçaner, M. (2015). *Barsumyan-Nazaryan Antep Şehir Planı*. 2017:Şehitkâmil Belediyesi: Ankara.

Yıldırım, Y.R. (2015). *Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü*.
Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Yayınları.

Ekler

Ek.1. SurpAsdvadzadin (Saint Mary) Kilisesi'nin Uzaktan Görünümü
(Dağ)

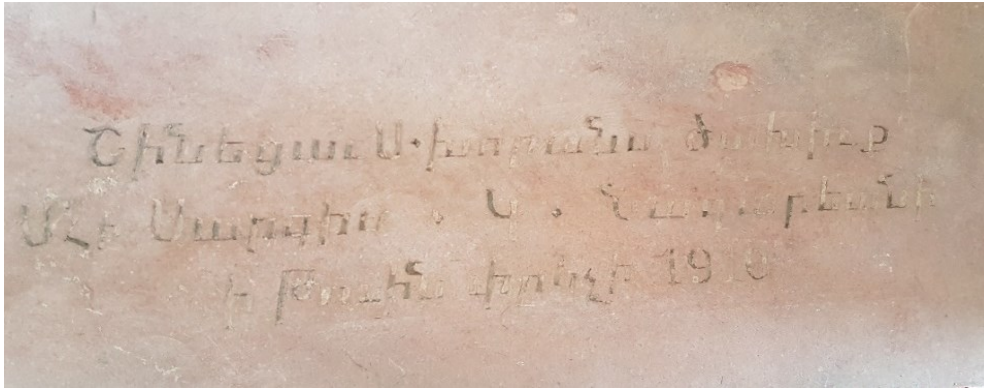
Ek 2. Saint Mary Kilisesi (Katedrali)'nin Batı Kapısı

**Ek 3. Kilisenin Avlusunda Bulunan Vartanyan Anaokulu'nun
Kitabesi⁷**

**Ek 4. Saint Mary Kilisesinde (Kurtuluş Cami) Bulunan Mihrap Taşı
(Altar) Kitabesi⁸**

⁷ 7satırlık kazıma tekniği ile nakşedilmiş olan kitabede şu ifadeler yer almaktadır: Anıdır buradaki hayat/ Tarifsiz inayeti can u gönülden isteyerek/ Kaçınırsız saygın olmayan zaferden/ Yerine getirmeni isteriz/ Hangi alçak gönüllü düzenledi / Yaşlı keşiş MovsesZamgoçyan. 26 Temmuz 901 (Yakar, 2014:109).

⁸ Kitabe Metni şöyledir: Şinvetsav S. Ğorans Dzağük Sarkis G. Nazaryani Tivi 1910 (Bu Kutsal Altar -Mihrap taşı- Sarkis. G. Nazaryan'ın Bağışlarıyla 1910'da İnşa Edilmiştir) Bu kitabenin Türkçeye çevrilmesinde emeği geçen Kıymetli Hocam Halil Özşavlı'ya teşekkür ederim.

Ek 5. Saint Mary Kilisesinin (Kurtuluş Cami) Gaziantep Arkeoloji
Müzesinde Bulunan Çanı (1)⁹

Ek 6. Saint Mary Kilisesinin (Kurtuluş Cami) Gaziantep Arkeoloji
Müzesinde Bulunan Çanı (2)

---

⁹ Çan Üzerinde “Bu Çanı, Annem Elizabeth ve Babam Kerkor Checkijian Anısına Aintab'in Gregoryen Kilisesine Bağışlıyorum. Dr. Hrand Checkijian (1907)” ifadesi yazılıdır.

Ek 7. Sekiz Kollu Yıldız Motifi

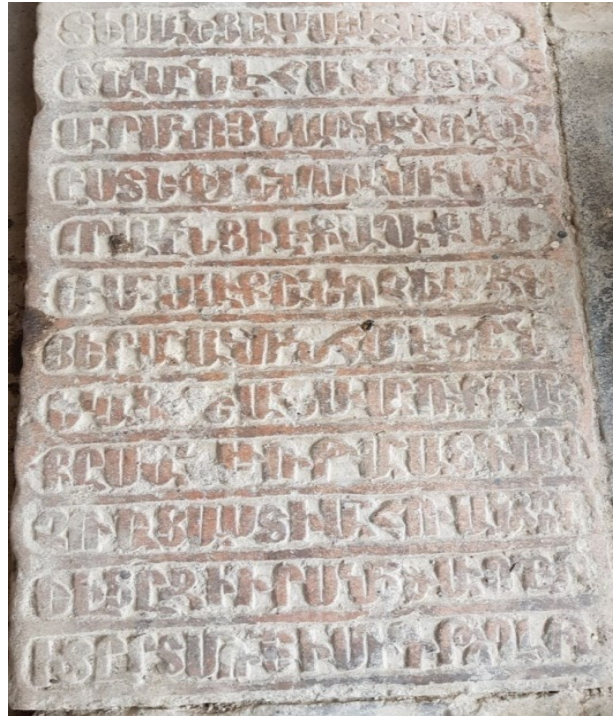
Ek 8. Stilize Yaprak Motifli Süsleme Taşları

Ek 10. Ermenice Yazılmış Taş Yazıt Örneği

Ek 11. Ermenice Yazılmış Taş Yazıt Örneği

Ek 9. Haç Motifleri İşlenmiş Taş Yazıt Örneği

Ek 10. Haç Motifleri İşlenmiş Taş Yazıt Örnekleri¹⁰

---

¹⁰ Yazıtlar, kilisenin camiye dönüştürülmesi aşamasında pencerelerin kasa içlerine döşenmiştir.